

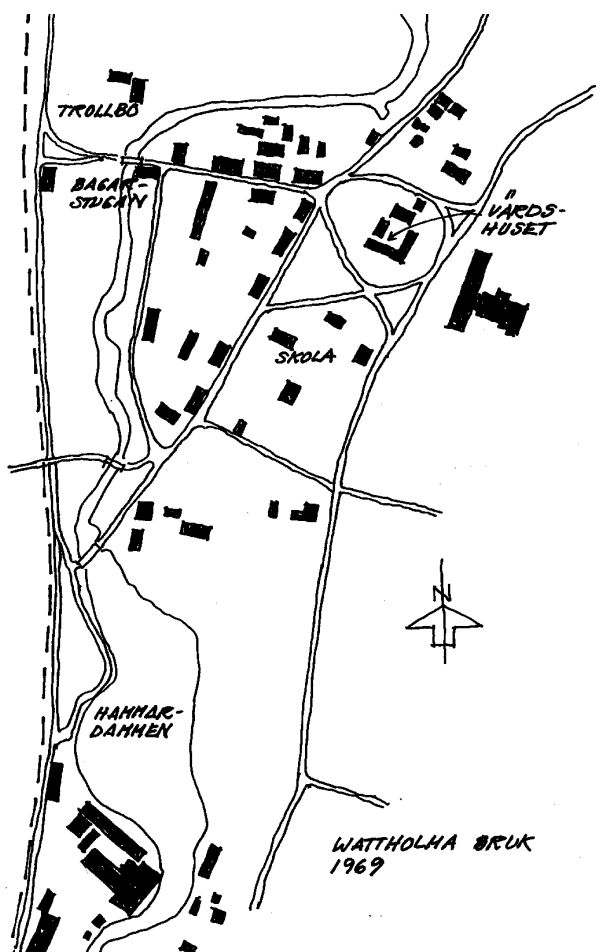
Wattholma – bruksmiljö med anor från medeltiden

Wattholma bruk är idag en rofylld vacker miljö. När man vandrar på bruksgatorna är det lätt att låta fantasin spela och fundera på hur miljön har sett ut under gångna sekler.

Ett av Sveriges äldsta järnbruk

Redan på 1300-talet var ett järnbruk känt i Wattholma. Byn hette ursprungligen Vattuholmen och har fått namn efter en ö i Fyrisån.

Som ägare till Dannemora, Österby och delar av Wattholma bildade Gustav Vasa 1545 tillsammans med några tyska bergsmän och svenska stormän ett bolag för bergshantering i Dannemoratrakten. Järnproduktionen startade i Österby. Skickliga yrkesmän, hammarsmeder, masmästare och stålsmeder, inkallades från Tyskland. Malm och kol fraktades på Fyrisån från Dannemora. Man fick också malm från Vattholmatrakten.

Många verksamhetsgrenar

Av räkenskaper och andra handlingar rörande ”Dannemora gruvfältets och Österby och Wattholma bruks historia under 1500-talet” förvarade i Kammararkivet under beteckningen ”Järn i Uppland 1529-” kan man utläsa att Dannemorabolagets bruksdrift åren 1529-48 omfattade många verksamhetsgrenar:

1. Kolning av ved i mila under ledning av från andra håll anskaffade kolare.
2. Malmbrytning medelst tillmakning (bergsprängning genom vedeldning) i Dannemora m.fl. gruvor.
3. Tackjärnsblåsning i masugnar vid Österby och troligen även vid Wattholma.
4. Färskningsmedel i härd vid båda bruken (för tackjärnets förvandlande till smidbart järn).

5. Räcksmede med vattendrivna hammare vid både Österby och Wattholma (för järnets formande till stångjärn).
6. Rännverkssmede för framställning av smidbart järn direkt ur malmen. Den erhållna produktens omfärskning och uträkning till stångjärn kan även hit räknas.
7. Stålsmede.
8. Manufakturmede för tillverkning av en mängd olika sorters redskaps- m.fl. smiden.”

Vallonsmede och lancashiresmede

Efter en nedgång i slutet av 1500-talet skedde en uppgång i början av 1600-talet. Kronobruket övergick då till släkten Bielke på Salsta. Under 1600-talet infördes vallonsmede och i slutet av 1600-talet och början av 1700-talet blomstrade bruket på nytt. I mitten av 1700-talet försökte man förhindra att vatten trängde in i gruvorna genom att sänka Gruvsjön i Dannemora och öka avrinningen genom att muddra upp Fyrisån på sträckan till Wattholma. Åtgärden misslyckades dock och det enda resultatet blev att två fall sprängdes bort i Wattholma och att sjön vid Salsta tappades ut.

1872 upphörde vallonsmidet och man övergick till lancashiremetoden. Vid järnbruket tillverkades hällar till järnugnar, husgeråd, tobaksburkar, trädgårdsurnor m.m.

Huvuddelen av malmen bröts i Dannemora. Malm bröts även i mindre omfattning i Lena sockens gruvor fr.o.m. 1600-talet. Från 1850-talet bröts malm i mindre omfattning i gruvor i på Salsta, i Lenaberg och Brunna.

Sveriges första mässingsbruk

Parallellt med järnhanteringen anlades Sveriges första mässingsbruk i Wattholma 1571 av Johan III. Mässing är en legering av främst koppar och zink. Detta var känt under medeltiden men först på 1500-talet kunde en tillverkning starta genom att man då fick full kunskap om hur framställningen av mässing gick till. Wattholma ansågs ha ett bra läge intill landsvägen mellan Uppsala och Dannemora och där fanns tillgång till vattenkraft och skog till byggnader och kol. Personal kom från Tyskland. Dessa medförde råvaror som galmeja (pulveriserad zinkmalm), lera m.m. samt verktyg. Mässingsbruket i Wattholma producerade varor för hovet bl.a. fyrfat, sängvärmare och vinkylare. Mässingsbruket lades ner 1780 men många andra mässingsbruk hade kommit till t.ex. Skultuna som grundades 1607.

Nedläggning av järnbruket efter mer än 500 år

Stångjärnsframställningen lades ner 1905. Verksamheten fortsatte emellertid med manufakturmede, mekanisk verkstad, snickeri och gjuteri. 1939 såldes bruket med mark och några av bostäderna till Allmänna Brandredskapsaffären i Stockholm. Brandredskap tillverkades och så småningom slangklämmor, en verksamhet som senare lades ned.

Arbetarbostäder

Den gamla bruksbebyggelsen ägdes ännu i början av 1970-talet av Salsta-Wattholma Egendomar. Det fanns ca 40 bostäder. Här bodde lantarbetare och industriarbetare i bostäder med låg sanitär standard. Den största delen av bebyggelsen hade kommit till på 1700- och 1800-talen. De äldsta bostäderna har dock anor från slutet av 1600-talet och början av 1700-talet.

I början av 1960-talet aktualiserades frågan om att rädda och bevara bruksmiljön. Dåvarande generalplanenämnden i Uppsala tog senare under 60-talet initiativ till en utredning i syfte att sanera och bevara bebyggelsen. Andra som sett och upplevt bruksmiljön under sin uppväxt tyckte att de gamla husen var väl inget att spara. Bättre att riva och bygga nytt!

Kristina Berglund

Källor:

- Nationalencyklopedin
- Olov Isaksson: Vallonbruk i Uppland, Albert Bonniers Förlag 1991
- Frans Ekström: Vattholma- Sveriges första mässingsbruk, UNT 12 jan 1974
- Opublicerat utredningsmaterial som ställts till författarens förfogande av arkitekt SAR Kjell Norberg som under en tjugoförårsperiod var engagerad i upprustningen av Wattholma bruk

Fakta om järnframställning

Vallonsmide:

Framställning av smidbart järn ur tackjärn (råjärn). Härden på vilken järnet färskades (process vid vilken kolhalten i råjärnet genom oxidation sänktes till nivåer som gjorde att järnet blev smidbart) var försedd med endast en öppning för blästerluft. Råjärnet smältes ned och färskades inte på en gång utan en lång s.k. tackjärnsgöt matades in från härdens baksida och fick smälta under hela processen.

Vallonjärnet var rent från fosfor och svavel men fick en ojämn kolhalt även efter utsmidning. Det användes därför som en mellanprodukt vid tillverkning av färdigt stål. Metoden infördes till Sverige på 1600-talet av valloner. Vallonsmide är numera övergivet.

Lancashiresmide:

Till skillnad från vallonsmidens färskades tackjärnet på en gång. Metoden infördes till Sverige från England under 1830-talet men har numera ersatts av andra metoder.